

## Кулаковський П.М.

Михайло Грушевський як дослідник  
архіву Коронної канцелярії  
Речі Посполитої

Попри численну літературу, що з'явилася останнім часом і присвячена життю і творчості Михайла Грушевського, залишається ще немало невисвітлених аспектів творчої лабораторії великого історика. Можливо, у першу чергу детального дослідження вимагає археографічна діяльність М.Грушевського, аналізована у науковій літературі досить загально<sup>1</sup>. Серед величезної археографічної спадщини М.Грушевського досить значне місце займають публікації документів архіву Коронної канцелярії Речі Посполитої.

Монаршим канцеляріям періоду середньовіччя і початку нового часу належить особливе місце в історії держави європейського типу. Вони виникли ще в період раннього середньовіччя (хронологічно найпершою була папська канцелярія) і відігравали роль, використовуючи модерну термінологію, об'єднаного міністерства внутрішніх і зовнішніх справ. Саме у канцеляріях склалися найбільш важливі державні документи, сюди надходили листи від монархів і сановників інших держав; персонал канцелярії брав активну участь у реалізації зовнішньої політики, був причетний до укладення збірок нормативного і кодифікаційного характеру. Велика ймовірність загигбелі переховуваних розрізаних документів як з об'єктивних (пожежі, війни і т.п.), так і з суб'єктивних (наприклад, втрата документом правової сили і наступне знищення з погляду непотрібності) причин привела монарші канцелярії середньовічної Європи до необхідності запровадження процесу фіксації всіх (чи принаймні частини) документів, що видавалися ними або ж до них надходили. Поява системи, організаційно вищої від дотихчасового фрагментарного зберігання матеріалів, впровадження систематичного книжкування документів хронологічно розпочинається з періоду розвиненого середньовіччя. Так, перші реєстри<sup>2</sup> в папській канцелярії веліся вже в 920-930-х рр., а безперервна серія починається від 1198 р.<sup>3</sup> Дещо пізніше ця система поширилася північніше від Альп: десь з XIII ст. вона була прийнята канцелярією німецького імператора, а від 1300 р. збереглися до цього часу реєстри французьких королів<sup>4</sup>. Цілковито відповідно з поширенням системи реєстрації документів, виданих монаршими канцеляріями, з півдня на північ і з заходу на схід у сер. XIV ст. подібна практика проникла в країни Центральної Європи (Угорщину — канцелярія Андегавенів, і Чехію — канцелярія Люксембургів)<sup>5</sup>, а дещо пізніше до Польщі (Корони) і Великого князівства Литовського, де канцелярські реєстри з часом набули назви "Метрика". Як наслідок, монарші канцелярії з часом стали відігравати роль державних архівів, значення яких зросло як для державних інституцій, так і, починаючи з XIX ст., для дослідників-істориків.

Михайло Грушевський далеко не випадково звернувся до архівних пошуків серед продукції Коронної канцелярії — Коронної метрики. У ході реалізації дослідження над історією Барського староства XVI — XVIII ст. з ініціативи його наукового керівника Володимира Антоновича виникла ідея видання документів, що стосувалися Барщини. 8 листопада 1891 р. ця ідея була підтримана головою Київської археографічної комісії М.Ф.Владимирським-Будановим. Документи планувалося видати у серії "Архів Юго-Западної Росії". Справа їх видання вимагала проведення кверенд у архівах Москви і Варшави.

М.Грушевський присвятив цьому два місяці протягом 1892 р.<sup>6</sup>

До Варшави М.Грушевський приїхав 29 травня 1892 р. і пробув до 29 червня<sup>7</sup>. Основну увагу вчений приділив виявленню "барських" документів у книгах Коронної метрики, а протягом останнього тижня досліджував люстрації українських староств. Певну консультативну допомогу при цьому М.Грушевському надали відомі польські історики, видавці джерельної серії „Źródła dziejowe” Олександр Яблоновський та Адольф Павінський, який був директором Головного архіву у Варшаві. Результатом цієї поїздки М.Грушевського стала публікація двох томів "Архива Юго-Западної Росії", які значною мірою були побудовані на документах архіву Коронної канцелярії з вкрапленнями документів Київського центрального архіву, у першу чергу кам'янецьких земських книг<sup>8</sup>. Для відбору цих документів вченому довелося прокверендувати майже 90 книг Коронної метрики. Навіть, зважаючи на те, що дослідник лише виявляв документи, а копіювали їх "переписчики", об'єм роботи здійснений М.Грушевським, був велетенським. Виявлені під час роботи у Варшавському архіві люстрації 1564-1566 рр. королівщин Галицької, Перемиської, Сяноцької, Белзької, Холмської і Львівської земель Руського та Белзького воєводств були опубліковані М.Грушевським у трьох перших томах ним же заснованої серії "Жерела до історії України-Руси"<sup>9</sup>.

Доля архіву Коронної канцелярії розпорядилася так, що на кінець XIX ст. його документи переховувалися не лише у Варшаві, але й у Московському архіві міністерства юстиції. Тут зберігалися вивезені до Росії після третього поділу Речі Посполитої у 1795 р. книги Руської або Волинської метрики, що були складовою частиною архіву Коронної канцелярії. Ця метрика хронологічно охоплювала період 1569 — 1673 рр. і мала у своєму складі офіційні копії (вписи) значної частини документів, що видавалися в канцелярії за дорученням короля або його довірених осіб, а також тих, які надходили до канцелярії і за розпорядженням її керівників повинні були там фіксуватися. Юрисдикції Руської метрики підлягали Волинське, Київське, Брацлавське та Чернігівське воєводства, три перших з яких були інкорпоровані до складу Корони актом Люблінської унії 1569 р., а останнє — створене в 1635 р. з земель історичної Сіверщини, відвойованих у Московської держави Річчю Посполитою внаслідок воєн перших двох десятиріч XVII ст.

М.Грушевський не перший звернувся до цього важливого джерельного комплексу. У 40-х і 60-х рр. XIX ст. до книг Руської (Волинської) метрики зверталися упорядники серійних джерельних видань Петербурзької археографічної комісії "Акты Западної Росії" і "Акты Южной и Западної Росії" — відповідно І.Григорович<sup>10</sup> та М.Костомаров<sup>11</sup>. Однак ні суті, ні природи метрики вони не розуміли; тексти її документів були опубліковані ними на посередньому археографічному рівні.

Початку праці М.Грушевського над книгами Руської (Волинської) метрики передували три події, які відіграли надзвичайно важливу роль у самій можливості такої праці. Серед них, насамперед, слід відзначити працю з книгами метрики у 60-х рр. XIX ст. вчителя М.Грушевського Володимира Боніфатійовича Антоновича<sup>12</sup>. І хоч, сам В.Антонович не опублікував жодного документу Руської (Волинської) метрики, є всі підстави ствердити, що саме він ініціював її дослідження як М.Грушевським, так і іншим своїм учнем Ф.Николайчиком. Інші дві значні події сталися у 1887 р. Тоді архівний комплекс Литовської метрики, до складу якого входили і книги Руської (Волинської) метрики, був переведений з петербурзького Архіву

Правлячого Сенату до московського Архіву міністерства юстиції, де він став більш доступним для дослідників<sup>13</sup>. Того ж року побачила світ праця Станіслава Пташицького "Описание книг и актов Литовской метрики", яка, хоч і пунктирно, довела до відома широкого загалу багатство цього джерельного комплексу.

Одним з перших, хто скористався зі змін, викликаних згаданими подіями, став М.Грушевський. Він двічі (1892 та 1893 р.) здійснював архівні пошуки у московському Архіві міністерства юстиції з метою збору матеріалу для написання магістерської дисертації "Барське староство. Історичні нариси XV-XVIII ст."<sup>14</sup>. Сам М.Грушевський неоднозначно оцінював значення своєї архівної праці у ці роки. З одного боку вона, на його думку, за своїми результатами була неспівмірною до вкладеної у неї праці, а, з іншого боку Грушевський відзначав у "Автобіографії", що сотні переглянутих актових книг допомогли пройти йому тверду архівальну школу<sup>15</sup>. Під час цих двох поїздок до Москви М.Грушевський, керуючись принципом пріоритетності збору матеріалу для своєї магістерської дисертації, Руській (Волинській) метриці уваги приділив відносно мало. Так, у результаті цих пошуків він опублікував лише 4 документи цієї метрики: 2 - особисто - potwierдження Генріха Валуа акта розмежування Брацлавського, Київського і Подільського воєводств від 5 травня 1674 р.<sup>16</sup> і рішення сеймового суду 1570 р. у справі між київським каштеляном П.Сапегою і вірменами-купцями, підданими турецького султана<sup>17</sup>. Два документа, відшукані М.Грушевським, - привілей від 4 жовтня 1571 р. козаку-землянину Омеляну Івановичу на "уходну" землю Сівер біля р.Ворскла та його підтвердження 1574 р. - видав І.Каманін<sup>18</sup>. Ці публікації свідчать, що М.Грушевський під час поїздок до Москви встиг опрацювати три перші книги Руської (Волинської) метрики. Разом з тим, вже тоді він зрозумів як походження цього комплексу книг, так і його важливість як історичного джерела.

1894 р. Грушевський полишив Київ і переїхав на постійну роботу до Львова<sup>19</sup>. Практично відразу після переїзду він написав записку до філологічного відділу Наукового товариства імені Т.Шевченка під назвою "Про видання джерел до історії українсько-руської", в якій планував видати том "Акти Метрики Литовської і Руської (Московського Архіву міністерства справедливості) для історії Київщини, Брацлавщини, Волині, України лівобічної XV ст. і XVI ст."<sup>20</sup>. Однак, справу видання такого тому відклала в сторону більш нагальніша проблема-проект М.Грушевського написання монументальної "Історії України-Руси". Виходячи з цього проекту великий вчений дещо змінив свій план роботи з книгами Руської (Волинської) метрики. Пріоритетним Грушевський тепер вважав комплектування на основі документів метрики двох збірок документів: матеріалів до історії козацьких рухів середини 90-х рр. XVI ст.<sup>21</sup> та актів до колонізації Подніпров'я у другій половині XVI ст.<sup>22</sup>. Саме щодо цих двох аспектів Грушевський відчував найбільший брак інформації.

Задум М.Грушевському вдалося зреалізувати (частково) улітку 1897 р. під час роботи у московських архівах. Тут він, крім матеріалів до двох запланованих збірок, виявив у книгах Руської (Волинської) метрики цілий ряд інших, цікавих, з його точки зору, для української історії документів.

Фактично всі відшукані документи М. Грушевський опублікував у "Записках Наукового товариства ім. Т.Шевченка" протягом 1898-1900 рр. Цікавою є сама форма публікації цих документів. М.Грушевський у "Записках..." досяг вершини досконалості у розробці своєрідного історичного жанру - публікації тематичної збірки до-

кументів з джерелознавчою передмовою, де демонстрував інформаційну цінність данної збірки.

Так, з 1898 р. у "Записках..." Грушевський опублікував королівський привілей 1596 р. на магдебургію містечку Дідову на Київщині<sup>23</sup>, а 5 років по тому - привілей 1596 р. на київське подимне Є.Коморовському і С.Лисаковському, який зафіксував факт 20-літньої несплати подимного київського обивателями "вшелякого стану"<sup>24</sup>.

1899 р. у "Записках..." М.Грушевським було опубліковано відіумс Сигізмунда III від 21 березня 1600 р., виданий панам Дорогостайським, що проливає світло на стосунки між великим князем литовським Казимиром та київським князем Олельком Володимировичем у середині XV ст.<sup>25</sup>.

Згодом (1900 р.) у "Записках..." з'явилася чергова його публікація документів Руської (Волинської) метрики<sup>26</sup>. До неї увійшли 4 potwierдження королів Сигізмунда Августа та Генріха Валуа 1571, 1572 і 1574 рр. давніх данин (сер. XV ст.) київських князів Олелька Володимировича і Семена Олександровича різним зем'янам Київської землі. Три (№№ 2-4) з чотирьох опублікованих Грушевським документів, правдоподібно, входили до зібраної ним колекції матеріалів до колонізації Подніпров'я, а всі разом давали ще й прекрасний матеріал до генеалогії української шляхти.

У 1899 р. на сторінках "Записок..." М.Грушевський опублікував дві особливо важливі збірки документів з книг Руської (Волинської) метрики. До першої збірки під назвою "Кілька документів з життя Забузької Руси XVI ст." увійшли 4 документи, що територіально стосувалися східної частини Люблінського воєводства, заселеної на той час значною мірою русинами-українцями<sup>27</sup>. Друга збірка "Матеріали до історії козацьких рухів 1595-1596 рр." (18 документів) висвітлювала різні аспекти козацьких повстань під проводом К.Косинського і С.Наливайка<sup>28</sup>. Ця публікація представлена переважно рішеннями королівського асесорського суду щодо справ конфіскації рухомого і нерухомого майна учасників козацького повстання. Три документи (№№ X, XIII, XVIII) є королівськими наданнями на кадучному (спадковому) праві, а один (№ III) - зізнанням коронного канцлера Я.Замойського про спалення внаслідок козацького нападу в Брацлавському замку привілеїв на його маєтності у Брацлавщині.

Дещо зосібна виглядає ще одна публікація М.Грушевського у "Записках..." - "Лист короля Стефана Баторія до калги з року 1577"<sup>29</sup>. Вона репрезентує нечисленне дипломатичне листування, що знаходиться в окремих книгах Руської (Волинської) метрики. Крім свого змісту, цей документ цікавий ще й тим, що наочно підтверджує факт ведення міждержавного листування між Річчю Посполитою і Кримським ханством у другій половині XVI ст. руською мовою.

Методика видання документів Руської (Волинської) метрики М.Грушевським відповідала археографічним вимогам кінця XIX-поч. XX ст. Так, М.Грушевський намагався, хоч і не завжди це йому вдавалося, відтворюючи у своїх публікаціях скорочені в рукописних текстах слова, брати відсутні у документах літери в дужки. Він вперше щодо публікацій документів Руської (Волинської) метрики застосував поділ тексту за найбільш яскраво вираженими частинами його формуляру. Публікуючи документ, М.Грушевський також вказував особливості паперу, на якому був написаний текст документа, рівно, як і особливості самого тексту. Наприклад, у публікації судового декрету знесення вин з київського воєводи Константина Острозького за вчинення побору з ряду своїх міст від 1 лютого

1596 р. він раз означив пошкодження паперу, підкресливши, що "тут і нище надірвано картку з краю", а в іншому місці, де виявився пропуск у тексті, вставив у дужках напис "вільне місце"<sup>30</sup>. У тому разі, коли виникала необхідність відтворити у публікації усичене слово, Грушевський відсутні в рукописному тексті літери відтворював і брав їх у ламані дужки. Взагалі, слід відзначити, що йому вдалося в своїх публікаціях документів Руської (Волинської) метрики досягти високого ступеня їх адекватності рукописним текстам у метриці.

Разом з тим, для публікованих М.Грушевським документів Руської (Волинської) метрики були характерні і певні недоліки. Так, він не завжди у своїх публікаціях наводив оригінальні заголовки, вносячи надрядкові літери в рядок не виділяв їх, в окремих публікаціях, наприклад у "Кількох київських документах XV-XVI ст." випускав засвідчувальні підписи керівників канцелярії<sup>31</sup>. Можна припустити, що ряд недоліків, що зустрічаються в публікаціях М.Грушевського, сталися внаслідок помилок переписувачів, які робили копії з виділених вчнем документів<sup>32</sup>. Зокрема, у підтвердженні Генріхом Валуа від 18 березня 1574 р. привілеїв київського князя Олелька Володимировича та великого князя литовського Казимира предкам київських зем'ян Булгаковських і Левковських читаємо: "Мы Александро Володимировичь пожаловали есмо нашего слугу Лариона Велавского..."<sup>33</sup>, натомість, в публікації даного документу у "Записках..." – "Мы Александро Володимировичь пожаловали н[а] то[го] нашего слугу Лариона Вела[в]ско-го..."<sup>34</sup>. У публікації того ж документу подибуємо ще декілька помилок – "землях", "Константин", "ов де"<sup>35</sup>, тоді як у рукописному тексті – "землях", "Константън", "се"<sup>36</sup>. Одночасно важко віднести до недоліків методики видання Грушевського заміну ним "аа" на "я" та "ш" на "о", оскільки подібне в археографічній практиці XIX – поч. XX ст., за виключенням поодиноких видань (1-го видання "Памятников, изданных Временной комиссией для разбора древних актов" /Київ, 1845 - 1859/, "Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie" /Lwów, 1887-1910/, частково "Актов Литовско-Русского государства" /Москва, 1899/ М.В. Довнар-Запольского) вважалося загальноприйнятим.

Михайло Грушевський не лише публікував й аналізував документи Руської (Волинської) метрики, але й широко використовував їх при написанні "Історії України-Руси" Особливо це стосується "Матеріалів до історії козацьких рухів 1595-1596 рр."<sup>37</sup>, які Грушевський використав у 10-ти різних фрагментах своєї "Історії...". Залучав він при написанні своєї головної праці й інші документи метрики<sup>38</sup>. Використання М.Грушевським неопублікованих документів Руської (Волинської) метрики<sup>39</sup> свідчить про те, що він мав у своєму архіві ще значну кількість якщо не закопйованих документів метрики, то принаймні витягів з них.

Отже, Михайло Грушевський фактично перший з українських істориків звернув увагу на архів Коронної канцелярії, мав чітку уяву про його структуру і розсосередженість між Варшавським головним архівом та Московським архівом міністерства юстиції, активно публікував і використовував у своїх дослідженнях його документи. Особливу увагу при цьому великий вчений приділив дослідженню Руської або Волинської метрики – частини архіву Коронної канцелярії, до якої вписувалися документи, що стосувалися українських земель.

#### Література

<sup>1</sup> Крупницький Б. Археографічна діяльність М.Грушевського // Історія української археографії. Персоналії. К., 1995. Вип. 2. Бутч І. Михайло Грушевський - археограф // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів, Львів, 1994. С. 50-57.

<sup>2</sup> Згідно з думкою німецького вченого — знавця дипломатики Шелігера, реєстрами називаються книги, які мають дати певній владі відомості про її власну діяльність. Відомий польський історик дослідник Мазовецької маєтрики Адам Вольфф називав реєстром в значенні окремої одиниці книгу, можливо фрагмент книги, який відповідає умовам: 1) хронологічної безперервності; 2) єдності влади чи території (принаймні одна з них має бути); 3) єдності канцелярії, яка є умовою додатковою, що зміцнює попередні (Wolff A. Metryka Mazowiecka. Układ pierwotny. Sposób rejestracji. Warszawa, 1929. S.50, 1.)

<sup>3</sup> Rabikauskas P. Diplomatica pontificia. Roma, 1980. S.66.

<sup>4</sup> Causse B. Eglise, finance et royaume. La floraison des decimes dans la France du moyen age. Paris - Lille, 1988. P.1. P.35.

<sup>5</sup> Sułkowska-Kurasiowa I. Dokumenty krylewskie i ich funkcja w państwie polskim za Andegawenów i pierwszych Jagiellonów 1370-1444. Warszawa, 1977. S.82; Kętrzyński S. Zarys nauki o dokumencie polskim wieków średnich. Warszawa, 1934. T.1. S.411; Hlavaček I. Das Unkunden - und Kanzeleiwesen des böhmischen und römischen Königs Wenzel IV 1376-1419 // Schriften des Monumenta Germanica Historica. Stuttgart, 1970. Bd.23. S.292-296.

<sup>6</sup> Зашкільняк Л. М.С. Грушевський у Київському університеті (1886 – 1894 рр.) // Грушевський М.С. Щоденник (1888-1894 рр.) / Упор. Л.Зашкільняк. Київ, 1997. С.240,241.

<sup>7</sup> Грушевський М.С. Щоденник. С.172-175.

<sup>8</sup> Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. К., 1893. Ч.VIII. Т.1: Материалы для истории местного управления в связи с историей сословной организации. Акты Барского староства XV – XVI в.; К., 1894. Ч.VIII. Т.2: Материалы для истории местного управления в связи с историей сословной организации. Акты Барского староства XVII – XVIII в.

<sup>9</sup> Жерела до історії України-Руси. Львів, 1895. Т.І: Описи королівщин в землях руських XVI в. Люстрації земель Галицької й Перемиської; 1897. Т.ІІ: Люстрації земель Перемиської й Сяноцької; 1900. Т.ІІІ: Люстрації королівщин в землях Холмській, Белзькій і Львівській з 1564-1565 рр.

<sup>10</sup> Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Спб., 1848. Т. 3 (1544-1587).

<sup>11</sup> Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Спб., 1863. Т.І (1361-1598). С. 169-171, 172-173, 178-180, 182-191, 193-196.

<sup>12</sup> Довнар-Запольский М.В. Исторические взгляды В.Б.Антоновича // Чтения в Историческом обществе Нестора летописца (далі -ЧИОНЛ). К., 1910. Кн.21. Отд. 1. С.23.

<sup>13</sup> Улащик Н.Н. Публикации материалов Литовской метрики // Исследования по истории Литовской метрики: Сб. науч. тр. М., 1989. Ч. I. С. 147.

<sup>14</sup> Рекомендувальний лист від В.Б.Антоновича директору архіву Міністерства юстиції Н.О.Попову стосовно дозволу М.Грушевському працювати з книгами метрики датований 15 грудня 1891р. (Архів М.Грушевського // Передмова та публікація І.Грича // Київська старовина. 1992. № 1. С.33). Щоденник вченого фіксує точні покрайні дати його перебування у Москві – 9 лютого – 13 березня 1892р. (Грушевський М. Щоденник. С.150-158). Вперше ці дати оприлюднив М. Крикун (Крикун М. Магістерська дисертація Михайла Грушевського // Грушевський М. Барське староство. Історичні нариси XV- XVIII ст. Львів,

1996. - С. 587). Друга поїздка до Москви і праця в архіві да-  
тується самим М.Грушевським 1893 р. (Грушевський М. Ав-  
тобіографія // Наука і культура. Україна: Щорічник. К., 1989.  
С.205).

<sup>15</sup> Грушевський М. Автобіографія // Архіви України.  
1991. №1. С. 19.

<sup>16</sup> Архив Юго-Западной России. К., 1893. Ч. VIII. Т. I.  
С. 262-266.

<sup>17</sup> Грушевський М. Київський каштелян і козаки // За-  
писки Наукового товариства ім.Т.Шевченка (далі-  
ЗНТШ). Львів, 1895. Т.6. С.5-9.

<sup>18</sup> Каманин И.М. Материалы по истории казачьего  
землевладения (1494 -1668 гг.) // ЧИОНЛ. К., 1894. Кн.  
VII. Отд. 3. С.11-13; згадка про надіслання йому копій цих  
документів М.Грушевським: Каманин И.М. К вопросу о  
козачестве до Богдана Хмельницкого // ЧИОНЛ. К., 1894.

<sup>19</sup> Детально про причину переїзду див: Зашкільняк Л.  
М.Грушевський і Галичина ( до приїзду до Львова 1894  
р.) // Український історик. 1996. Р.33. № 1-4 (128-131).  
С.204-219.

<sup>20</sup> Грушевський М. Про видання джерел до історії ук-  
раїнської-руської // Едиційна археографія в Україні у XIX-  
XX ст. Плани, проекти, програми видань. К., 1993. Вип.1.  
С.152.

<sup>21</sup> ЗНТШ. Львів, 1899. Т.31-32 С.1.

<sup>22</sup> Там само. С.4.

<sup>23</sup> Грушевський М. Надання магдебурзького права  
містечку Дідову // ЗНТШ. Львів, 1898. Т.25. С.3-5.

<sup>24</sup> Грушевський М. Незаплачене київське подимне //  
Там само. 1903 Т.53.С.1-2.

<sup>25</sup> Грушевський М. До питання про правно-державне  
становище київських князів у XV ст: Дві грамоти велико-  
го князя Казимира з часів київського князя Олелька // Там  
само. 1899. Т.31-32. С.1-4; Ці грамоти були виявлені у 1892  
р. Саме про них М.Грушевський писав 14 лютого у свое-  
му щоденнику: "Учора – як позавчора; у архіві знайшов  
дві грамоти київські XV віку; гля Барщини нема нічого"  
(Грушевський М. Щоденник. С.151).

<sup>26</sup> Грушевський М. Кілька київських документів XV-  
XVI ст. // Там само. 1900 Т.40. С.1-18.

<sup>27</sup> ЗНТШ. 1899. Т.28.С. 1-10.

<sup>28</sup> Там само. 1899. Т.31-32. С. 1-30.

<sup>29</sup> Там само. 1901. Т.44.С.1-2.

<sup>30</sup> Там само. 1899. Т.31-32. С.8-9.

<sup>31</sup> Там само. 1900. Т.40 С.9; Российский государствен-  
ный архив древних актов (РГАДА). Ф.389, оп.I, д.192,  
л.168.

<sup>32</sup> Детальніше див. про це: Крикун М. Магістерська  
дисертація... С.586.

<sup>33</sup> РГАДА. Ф.389, оп.I, д.192, л.167.

<sup>34</sup> ЗНТШ. 1900. Т.40. С.7.

<sup>35</sup> Там само. С.8.

<sup>36</sup> РГАДА. Ф.389, оп.I, д.192, л.167зв.

<sup>37</sup> Грушевський М. Історія України-Руси. К., 1995. Т.  
VII. С. 171, 176, 185, 215, 216, 223, 234, 287,302,581.

<sup>38</sup> Там само. К., 1995. Т.VI. С.285-286.

<sup>39</sup> Там само. Т.VII. С.328.